

ՀԱՅԵՐԵՅՆԻ ԺԽՏԱԿԱՆ ԴԵՐՔԱՅԸ

Մինչև դարիս երեսնական թվականները ժխտական դեր-
բայը որպես ինքնուրույն դերբայական ձև անժանոթ է եղել
հայ քերականագիտությանը: Այն որպես առանձին դերբայ ժա-
մանակակից արևելահայ աշխարհաբար լեզվում ճանաչվել է
պրոֆ. դր. Ա. Ղարիբյանի կողմից:

Պրոֆ. դր. Ա. Ղարիբյանը արևելահայ աշխարհաբարի բայի
պայմանական եղանակի երկու ժամանակների (ապառնի և անցյա-
լի ապառնի) ժխտական ձևերի կազմության մեջ բայի չփոփոխվող
մասը իրավացիորեն համարում է առանձին դերբայ և այդ դեր-
բայի ու ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի եղակի թվի
երրորդ դեմքի լոկ ձևական նմանության հիման վրա իր կողմից
գիտված դերբային «ըղձական» պայմանական անուն է տալիս:¹

Խոսքի մեջ այդ դերբայը հանդես է գալիս միայն օժանդակ
բայի ժխտական ձևի հետ՝

— «Կխորտակեմ կամարները երկնային,

Ես չեմ քողմի, ես չեմ քողմի դու մեռնիս...

(Իս, 11, էջ 54):

«Քեզ երբեք սիրտս չի մոռանա,

Իմ մաքուր, առաջին իմ անուրջ...» (ՎՏ, էջ 71):

Այս հանգամանքն էլ ստիպել է հենց իրեն՝ ընկ. Ա. Ղա-
րիբյանին² և դոցենտ ընկ. Գ. Սևակին³ այդ դերբայը անվանա-
կոչելու ավելի ճիշտ ձևով՝ ժխտական դերբայ. սակայն «ըղձա-

Տես Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասադրբ.,
5-րդ վերամշակված հրատարակություն, Երևան, 1941 թ., էջ 188:

² Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1938 թ., էջ 167:

³ Դոց. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Գիրք Ա.
Երևան, 1939 թ., էջ 187:

կան դերբայ» տերմինը արդեն իսկ ավանդականություն ստացած լինելով, շարունակվում է գործածվել ժամանակակից արևելահայ աշխարհաբարի քերականության մեջ: Այլևի լավ է ընդունել «ժխտական» տերմինը, որովհետև այն մեծ չափով արտահայտում է այդ դերբայի հիմնական առանձնահատկությունը և, բացի դրանից, հայերենի շատ հատվածներում այդ դերբայը (դրա առկայությունը հայերենի այլ հատվածներում մենք ցույց ենք տալիս) «ըզձական» անունը կրելու ձևական միակ հատկանիշն էլ չունի՝ նման չլինելով ավյալ լեզվասիրտների ըզձական եղանակի ապառնի ժամանակի և ոչ մի դեմքին (մենք այդ իր տեղում ցույց կտանք), ուստի «ըզձական» անվան մասին այս դեպքում ոչ մի խոսք լինել չի կարող: Ենելով դրանից՝ այստեղ մենք գործածում ենք «ժխտական դերբայ» տերմինը:

Նդան մարդիկ, որոնք կասկածեցին այդ դերբայի ինքնուրույն գործածության վրա: Այդ մասին պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը գրում է՝ «Ըզձական կամ ժխտական դերբայը գործ էածվում պայմանական եղանակի ժխտական խոնարհման մեջ, ուստի շատերի աչքից իբրև դերբայ վրիպում է: Նույնիսկ շատ շատերը պնդում են, թե հայերենը չունի այդպիսի դերբայ»¹, Պետք է ասել, որ այդ պնդումներն ապարդյուն էին, իսկ լեզվի կենդանի փաստերի վրա հիմնված այդ դերբայի ճանաչումը՝ ճշմարտացի: Ժխտական դերբայի հայտնագործումը պաշտպանություն դառնալով ժամանակակից հայոց լեզվի գիտական քերականության կողմից և արդեն ութ տարի շարունակ գիտական քերականության բուհական դասագրքում (դոցենտ Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, գիրք Ա. Երևան, 1939 թ.) ներկայացվում է որպես մեկը ժամանակակից հայոց լեզվի դերբայներից:

Ինչպես ասացինք, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը այդ դերբայը որպես բայի դերբայական յուրահատուկ ձև դիտեց ժամանակակից արևելահայ աշխարհաբարում: Կատարվող ուսումնասիրությունները հաստատում են այդ հարցի ճիշտ և գիտական լինելը: Ուսումնասիրելով հայերենի (ոչ միայն ժամանակակից արևելահայ աշխարհաբարի) ընծայած փաստերը, համարձակ կարելի է հայտարարել, որ հայերենին հատուկ է ժխտական դերբայ, որը բայի եղանակային ձևերի կազմության մեջ (ժխտական խոնարհման դեպքում) զգալի դեր է կատարում:

¹ Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1938 թ., էջ 107.

Հետազոտութիւնները ցույց են տալիս, որ միջին հայերեմուտ, արևմտահայ աշխարհաբարում, բարբառներում գոյութիւն ունի ժխտական (հին անվամբ՝ ըղձական) դերբայ, որի վրա մեր քերականագիտութիւնը ուշադրութիւն չի դարձրել։ Դուրս է գալիս, որ հայերենում ժխտական դերբայ չունի միայն դրաբարը։

Ժխտական դերբայը ծագում է անորոշ դերբայից. վերջինս բայի ժխտական խոնարհման մեջ հանդես գալով օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ, հատուկ գործածութիւն է ստանում և այդ ձևով երկար ժամանակ գործածվելով կենդանի լեզվի մեջ, ինքնուրույնանում է, կրում է ձևական փոփոխութիւններ և վեր է ածվում ինքնուրույն դերբայի։ Այս դեպքում անորոշ դերբայի կրած փոփոխութիւնը վկայում է տվյալ լեզվական մտածողութիւն մեջ ժխտական դերբայի պահանջի մասին, և այդպիսով առաջանում է նոր դերբայ՝ անորոշ դերբայի տարբերացման հիման վրա։

Մենք այստեղ կփորձենք ցույց տալ ոչ միայն հայերենում ժխտական դերբայի՝ առկայութիւնը, այլև նրա գոյացման, առաջացման պատկերը։

Միջին հայերեմուտ ժխտական դերբայը հանդես է գալիս բայի չորս ժամանակների կազմութիւն մեջ՝ սահմանական եղանակի ներկա ու անցյալի անկատար, պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակներում։

Ստեփանական եղանակի ներկա.

«...Զիմ իշուկս կորուսեալ եմ և չեմ գտնուլ»
(ՄՍԽԵ, էջ 238)։

«—Ինչ անեմ, կամ ինչ լինամ,

Զեմ աւտար¹, ու չեմ մոռացար...» (ԱԲԳՄ, էջ 70)։

«—Լուսին, չեմ սիրեր ըզքեզ,

Դուն սովոր ես խոռ կենալուն...» (ԱԲԳՄ, էջ 114)։

«Յեր չես երթար ի միտքդ ի վար...» (ՖՐԲ, էջ 176)։

«Ընդէ՞ր յիս չես նայիր...» (ՄՀԱԳ, էջ 167)։

«...Անուշ հոտն աչքն չի տեսնուր» (ԱԲԺ, էջ 45)։

¹ Ընդգծել ենք ժխտական դերբայը։

Անցյալի անկատար.

«— Գիտիր չիր սիրեր դու զիս,
Է՞ր կասիր՝ «Թարկ դէն, զիս սիրէ» (ԱԲԳՍ, էջ 121).
«Մէկ մի իւր դուռն կու կենար
Տառակել, անուռն աղքատ Ղաղար,
Նա չէր ի տար հալաւիկ մի,
Ո՛չ հաց մի իւր հողուն համար» (ՅԲԲ, էջ 177).

Պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ապառնի.

«Որ ի դժար տեղ անկանի կամ ի շաղախ խրի, այլ
ան տեղումն չի գնար» (ՄՍԽԲ, էջ 156).

«...չին թշնամին նոր սիրելի չի լինիր...»

(ՄՍԽԲ, էջ 228).

«Ես կու երթամ զի՛ն անցաւ այլ չեմ ի հասանիլ»

(ՄՍԽԲ, էջ 321).

«...նոցն չի չորանար, և մինչև չի չորանայ՝
չի ողջանար» (ԱԲԺ, էջ 285).

«Զամէնն արորես և յիրար՝ խառնես՝ անպատճառ որ դուն
մն կու լինի՝ որ ի յայս գուներս չի մնանիր...»

(ԱԲԺ, էջ 22).

Անցյալի քապառնի.

«...Թէ ունէր սիրտ և աղանջ, նա չէր փախչեր յառիւ-
ծէն...» (ՄՍԽԲ, էջ 7).

«...Թէ մէկ կտոր լինէր վզին. ոսկորն՝ նա վիզն չէր
նկիր» (ԱԲԺ, էջ 29).

«Եւ թէ մարդն վիզ չունենար՝ նա ձայն չէր լինիր»
(ԱԲԺ, էջ 29).

«Եւ թէ մի ոմն որ հանց նեղ և մութն տեղումն կենար՝
չէր ապրիլ...» (ԱԲԺ, էջ 27).

«Թէ լեզուն չի լինար, նա կերակուրն չէր ի շարժիլ
ի բերանն» (ԱԲԺ, էջ 40).

Ընդգծված օրինակներում մենք ունենք ժխտական դեր-
բայի Այստեղ՝ միջին հայերենում ժխտական դերբայը դեռ վերջ-
նական ձևավորում չունի. այն հանդես է գալիս իբրև դերբայ՝
առանց միօրինակ կերպարանքի։ Ասենք, միջին հայերենում քե-
րականական շատ հասկացություններ տատանվում են տարբեր,

նույնիսկ բազմաթիվ ձևերի միջև, իսկ դա բխում է այդ լեզվի այն բնույթից, որ այդ լեզուն շուտ կորցնելով իր պատմա-քաղաքական հոդը՝ Կիլիկիայի պետականութունը, երկար կյանք չունեցավ, և այդ իսկ պատճառով էլ լեզվական շատ իրողություններ վերջնական ձևավորում չստացան:

Ինչ էլ որ լինի, հաճնայն դեպս, մենք տեսնում ենք, որ միջին հայերենում ժխտական դերբայի հիմքում ընկած է անորոշ դերբայը կամ, ավելի ճիշտ, այդ դերբայը ծագում է հենց իր՝ միջին հայերենի անորոշ դերբայից: Միջին հայերենում շատ պարզ երևում է այդ դերբայի կազմավորման պրոցեսը. մենք այստեղ կաշխատենք ցույց տալ ժխտական դերբայի ձևավորման ընթացքը: Ահա այդ տեսանկյունից մոտենալով խնդրին, մեր հավաքած փաստերը բաժանում ենք հինգ խմբի, այդ խմբերից յուրաքանչյուրը համարելով ժխտական դերբայի ձևավորման մեկ աստիճան: Այսպես՝

ա) Ի Յախիրուվ և ամորոշ դերբայով.

«Եւ այլ որ դկդն ի յինքն չէ ի հաւամնի, զի ճանապարհն Կրկար է. ապա վասն այդ պատճառանացդ այս հիւանդութիւնս գիժար ողջանայ» (ՄՁՄ, էջ 53):

«Ափիմեօնոսն՝ որ է պաղամին ջերմն, ի յար և ի կից լինի, զի ցնեքքս է իւր բորբոսն և վասն այտոր ի յար է և յերեւան է յանապազ, և չէ ի պակասել, զի յար է և կից»

(ՄՁՄ, էջ 110):

«Ապա անուանեցին զայս ջերմս ի յայն տեղին՝ որ չէ ի յերևել, և պակաս է. զի այս անունս ընու զայն զօրն, և զայն տեղին, որ չէ ի յերևնալ» (ՄՁՄ, էջ 110):

«Զէր ի գիտել» (ՄՍԽԵ, էջ 51): «...Դուռն չէր ի բացվիլ» (ՄՍԽԵ, էջ 304):

«Քարն, ջուրն կամ փողն չեն ի առնուլ»

(ՄՍԽԵ, էջ 306):

«Զեմ ի կամիլ» (ՄՍԽԵ, էջ 310):

«Հանց բնութիւն զինչ մահն ունի չեմ ի մնալ թէ նա խղճայ (ՖՐԲ, էջ 46):

«Է՞ր չես ի լալ և ապաշխարնել...» (ՖՐԲ, էջ 55):

«Ա՛մ, յէր կո՛ւ դատինք իզուր, և՛ աստուծոյ ի փոխ չենք ի տալ» (ՖՐԲ, էջ 91):

Բողոքային թանգարանի № 21 ձեռագրում՝ «չենք ի տար»։ «Է՞ր չէք ի գարմանով, ու կամ հարցուկ լինիլ բանիս...» (Կ. Երզնկացի, ՄՀԱԳ, էջ 31)։

«Ոմանք են անհոգի տշերով կուր և անյիմայ,
Որ չեն ի հաւատով արեգական ու իր լուսոյն»
(Կ. Երզնկացի, ՄՀԱԳ, էջ 32)։

«Ես չեմ ի հաւատով այն սուտ հոգոյն...» (Կ. Երզնկացի ՄՀԱԳ, էջ 32)։

բ) Այդ նույն ձևով, բայց հնչյունական փոփոխությամբ՝ ամերոշ դերբայի վերջին լ սոնանտն անցնում է ր սոնանտի.

«Նա չէր ի տար հալաւիկ մի...» (ՖՐԲ, էջ 177)։

«Ես չեմ ի տար հանց պատասխան...» (ՖՐԲ, էջ 202)։

«Տղայ կմ, չեմ ի կնմար...» (ԱԲԳՍ, էջ 63)։

Այս ձևը համեմատաբար քիչ է պատահում։

Արդ՝ քննենք այս ձևերը, ապա կանդրադառնանք մյուս տեսակներին։ Նախ նշենք, որ ժխտական դերբայի այսպիսի կազմությունների ամենավաղ գործածությանը հանդիպում ենք կարծեսցյալ Շապուհ Բադրատունու մոտ (10-րդ դար)։

«Իշխան Դերեն, չեմք աղէկ ի տեսանել զբանակն նոցա, զի կարի տմպոխ են, չէ պարա այս աւր գնալ մեղ առ նոսալ, դարձիր որ երթանք ի Կոտորոյ ամրոցն մեր» (ՇԲ, էջ 70)։

Պարզ է, որ այս ձևերը ունեցած պիտի լինեն համապատասխան զրական ձևեր։ Ամբողջ զրաբարում Արսեն Այսրնյանը նկատել է անորոշ դերբայով կազմված բայի ժամանակների միայն երկու օրինակ, այն էլ Հովհան Մամիկոնյանի մոտ՝ «Յայրել էք ի տալ», «Յոյնք են ի գալ» (Քննական քերականութիւն տշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, էջ 126)։ Իսկ հետագա շրջանում այդպիսի ձևեր շատ հաճախ են հանդիպում։ Օրինակներ՝

«Եւ երբ հիւանդութիւնն եփի, երակ առ, զի մաղձն ի յայրիլ լինի» (ՄՋՄ, էջ 119)։

«Սասիէթ զիւրական և դառանձին գործն է ի ասել, զոր անուանեն յատուկ» (ՄՋՄ, էջ 133)։

«Ապա ասացաք թէ— «առաջի աստուծոյ խօսք մի եմ յա-

սեյ, որ աստուած լսէ և ապա դու, որ սուտ չկայ ի ներս»

(Վ. Մեծ, էջ 207):

«Մեր եղբայրքն հետ մեզ վասն այն են ի կռուի...»

(Վ. Մեծ, էջ 208):

«Դառնամ և տեսնում զխէչփառն, թէ ի գալ է»

(ՄՍԽԵ, էջ 38):

Հայտնի է, որ գրաբարում անորոշ դերբայով որևէ ժամանակ չի կազմվում. դա հատուկ է բարբառներին: Գրաբարի մեջ թափանցած անորոշ դերբայով կազմված եղանակային ձևերը բարբառներին են՝ միայն ստանալով գրաբարյան երանգ: «Գալ եմ», «տալ եմ», «կռուիլ եմ» և այլ ձևերը գրաբարյան մտածողության համար խորթ են, ուստի գրաբարյան մտածողությանը փոքրիշատի մոտենալու համար դրանք պետք է որևէ կերպ ըմբռնելի լինեին, իսկ այդ ձևով դրանք չէին կարող ըմբռնվել, այդ պատճառով էլ ստացել են ի նախդիրը: Իսկ քանի որ միջին հայերենում որոշ չափով դեռ կա գրաբարյան մտածողությունը, ուստի այդ ձևերը կարող էին գրաբարյան երանգավորումով մնալ նայտեղ: Բայց պարզ երևում է, որ միջին հայերենում (և ոչ միայն միջին հայերենում) նման կազմություններում ի նախդիրը խորթ է. այդ կարող ենք ցույց տալ, թեկուզ, Մխիթար Հերացու «Զրմանց մխիթարութիւն» աշխատությունից վերցված օրինակներում: Մրա առաջին օրինակն է «ի յայրիլ», ուր ի նախդիրը կրկնված է, ուրեմն չի ըմբռնված, երկրորդ օրինակում՝ «ի աքել» ի նախդիրը պիտի լիներ յ (ձայնավորից առաջ): Կամ 13-րդ դարի պատմիչ Վարդան Մեծի՝ «Պատմութիւն տիեզերական»-ում հրատարակչի վկայությունը բնագրի երկու ձեռագրերից մեկում «յաւել» և «ի կռուիլ» ձևերը առանց նախդիրի են՝ «աւել», «կռուիլ», բացի դրանից՝ նույն հեղինակի մոտ գտնում ենք «հաւատալ եմ որ հանց է»:

Ուրեմն՝ մեր հիշած կազմությունները հատուկ են ժողովրդական լեզուներին, բայց տվյալ դեպքում ստացել են գրաբարյան երանգ (ի նախդիր):

¹ Արդեն հայ բանասիրությունը պարզել է, որ Մ. Էմինը սխալմամբ է «Պատմութիւն տիեզերական»-ը վերագրել Վարդան Բարձրբերդեցուն, այդ աշխատության հեղինակը Մեծ կամ Արեւելի կոչված Վարդանն է:

² Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցույ Պատմութիւն տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861 թ., էջ 207:

Ընդունում ենք, որ վերևում ցույց տրված ժխտական գեր-
բայի նախդրավոր ձևերը ծագում են այս մասնանշված ձևերից,
բայց այն պատկերացմամբ ենք այդ ընդունում, որ այդ ձևերը
հարադատ չեն միջին հայերենին և այդ պատճառով էլ նրանք
լայն տարածում չստացան և տեղի տվեցին հարադատ ձևերին:

գ) Ամորոշ դերբայի սովորական ակով՝ դրված օժանդակ
բայի ժխտական ձևերի մոտ:

«Եւ տես զայլազգիսն որ չեն ուտել...» (ՄԳԴ, էջ 38):

«Զիմ իշուկս կորուսեալ եմ և չեմ գտնուլ»

(ՄՇՄԲ, էջ 238):

«Ֆրիկ, չունիս խելք խմաստի,

է՞ր չես լնի դու խրատի...» (ՖՐԲ, էջ 27) — չես լսում:

«Զրկած եմ երկու կենօք,

Վասն այնոր չեմ ելնի ի հուն» (ՖՐԲ, էջ 40):

«Ահն կու գայ յանկարծակիս այլ չի քողուլ, որ նայ շնչայ»
(ՖՐԲ, էջ 47):

«Յայս աստըւորիս վերայ վատն խկի մարդու չի մընալ»
(ՖՐԲ, էջ 89):

«Շատ մի փորձեցեր բաներ, քան զադէկ այլ իրք չի
մընալ» (ՖՐԲ, էջ 90):

Բողեկյան թանգարտնի № 21 և Վիեննայի ձեռագրատան
№ 797 ձեռագրերում՝ «չի մնար»:

«Զես ճանճարմալ յիշոցն տալոյ» (ՖՐԲ, էջ 96):

«Աշխարհիս մի հաւատար, զօրն ի բուն գէմ սուտ կու խօսի,
Զինչ որ խոստանայ մարդուն, չի պահել զիւր խօսքն ի տեղի»
(Մկրտիչ Նազաշ, ՄՀԱԳ, էջ 67) — չի պահում:

«Եւ թէ մի ոմն որ հանց նեղ և մութն տեղումն կենար՝
չէր ապրիլ...» (ԱԲԺ, էջ 27):

«Մսիկս է լեղի զարձեր,

Շներուն ձգեմ՝ չեն ուտել» (ԱԲԳՍ, էջ 57):

«...Ատ քո շատ սէրդ չի քողուլ...» (ԱԲԳՍ, էջ 131):

Այս ձևերում անորոշ գերբայը ոչ մի փոփոխություն չի
կրում:

դ) Անորոշ դերբայի փոփոխված ձևով՝ 1 սոնետի անցումով
Պ սոնետի, որը շատ տարածված է միջին հայերենում:

«Ձեռն հաւատար (ՄՍԲ, էջ 12): «...թէ ունէր սիրաւ և
ականջ, նա չէր փախչեր յառիւծէն...» (ՄՍԲ, էջ 7): «Զի այ-
րիւր» (ՄՍԲ, էջ 101):

«Գէշըն չի մըմար մարդոյ...» (ՅՐԲ, էջ 114):

«Յէր չես երթար ի միտքդ ի վար...» (ՅՐԲ, էջ 176):

«...Եւ յիրար խառնես՝ անպատճառ որ գուցէ քիչ ևս լինի
որ ի յայս գուներս չի նմանիր...» (ԱԲԺ, էջ 22): «Եւ այս սա-
տայիս վրան ճանճ չի նստիր...» (ԱԲԺ, էջ 92): «...Մարդուն
հիմն առանց ոսկերի չի լինիր» (ԱԲԺ, էջ 28):

«Սոցն չի չորմար, և մինչև չի չորնայ՝ չի ողջանար»
(ԱԲԺ, էջ 285):

«Ձեռն տեսնուր» (ԱԲԺ, էջ 245): «Եւ թէ մարմինն ծակի և
դեղին ջուր ելնէ՝ նա հիւանդն չի գերծանիր» (ԱԲԺ, էջ 343):
«Եւ այս դ ցեղն ձեռք չի մնալովիւ բնաւ» (ԱԲԺ, էջ 407):

«Այլ հասարթ չի մնար, ով տեսնէ դքեղ» (Մկրտիչ Նաղաշ,
ՄՀԱԳ, էջ 75):

«Ես քո սիրուն չեմ դիմանար» (16-րդ դար, ՄՀԱԳ,
էջ 165):

«—Ինչ անեմ, կամ ինչ լինամ,
Ձեմ աւատար ու չեմ մոռանար,
Հազար եար կուտան փոխան,
Ձեմ առնուր ու քեզ չեմ ի տար» (ԱԲԳՍ, էջ 70):

«—Լուսին, չեմ սիրեր¹ ըզքեզ,
Դուն սովոր ես խոռ կենալուն» (ԱԲԳՍ, էջ 114):

«Դիտիր չիւր սիրեր դու զիս...» (ԱԲԳՍ, էջ 121):

«...Թէ նուշ, թէ շաքար կուտեմ,
Առանց քեզ չի երթար ի կուլ...» (ԱԲԳՍ, էջ 131):

«—Աղվհը, քեզ բան մի կ'ասեմ,
Հօրդ ահուն չեմ իշխեր ասել.
Անոր համար չեմ ասեր...» (ԱԲԳՍ, էջ 146):

¹ «Ե» խոնարհման բայերի ժխտական դերբայի այդ ձևը և վաղապա-
տար դերբայը իրար նման են:

Ե) Անորոշ դերբայի | սոնամտի տակումով.

«Նշան այն է, որ հիւանդն ծանր լինի, և շուտ չի գարթի և ի քնուն մէջն շատ զրուցէ...» (ԱԲԺ, էջ 145): «...Բնաւ դեր չի լինի» (ԱԲԺ, էջ 193):

«—Ամուր եւ քարիդ նման,
Որ մրճիկն ի յիս չի բանի.
Բարձր եւ թուխ ամպիդ նման,
Որ ոչով ի յիս չի հառնի» (ԱԲԳՍ, էջ 91):

Ժխտական դերբայի այս ձևերը, որ հիշեցնում են արդի արևելահայ աշխարհաբարի ժխտական դերբայը, միջին հայերենում ժխտական դերբայի ձևի փոփոխության վերջին, բայց ոչ բնորոշ աստիճան են կազմում: Միջին հայերենում բերված վաղ շրջանի գործերում մենք այսպիսի ձևերի չենք հանդիպում, դրանք գտնում ենք ուշ շրջանի գործերում (15—16 դարեր) կամ ուշ շրջանում ընդօրինակված ձևաաղբիւրում:

Ժխտական դերբայի գործածության այս հինգ ձևերը միջին հայերենում կիրառության որոշակի սահման չունեն: Հաճախ նույն հեղինակի մոտ գործածվում են հիշյալ ձևերից երկու կամ ավելի ձևեր, օրինակ՝ Ն. Մառի կողմից հրատարակված 13-րդ դարի նշանավոր հայ առակագիր Վարդան Այգեկցու առակներում գտնում ենք գործածության երեք ձև՝

«Զէր ի գիտել» (էջ 51), «չէր ի բացվիլ» (էջ 304), «չեն ի առնուլ» (էջ 306), «չեմ ի կամիլ» (էջ 310)—ըստ մեր դասավորության՝ առաջին տեսակ:

«Զեմ գտնուլ» (էջ 238)—ըստ մեր դասավորության՝ 3-րդ տեսակ:

«Զէր փախչել» (էջ 7), «չես հաւատար» (էջ 12), «չի այրիլ» (էջ 101), «չէր լինիլ» (էջ 228)—չորրորդ տեսակ:

13-րդ դարի հայ խոշոր դեմոկրատ բանաստեղծ Ֆրիկի երկերում¹ գտնում ենք գործածության չորս ձև.

«Զես ի լալ» (էջ 55), «չենք ի տալ» (էջ 202)—Բողոքյան Թանգարանի № 21 ձեռագրում՝ «չենք ի տար»—առաջին տեսակ:

¹ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, հրատ. Մ. Մկրյան և Ն. Թորոսյան, Երևան, 1941 թ.:

«Զէր ի տար» (էջ 177), «չեմ ի տար» (էջ 202)—երկրորդ տեսակ:

«Զես լսել»—չես լսում (էջ 27), «չեմ ելնել»—(էջ 40)

«Զի Թողուլ» (էջ 47), «չի մընալ» (էջ 89, 90), (Բողոքյան Թանգարանի № 21 և Վիեննայի ձեռագրատան № 797 ձեռագրերում «չի մնար»), «չես ձանձրանալ» (էջ 96),— երրորդ տեսակ:

«Զի մընար» (էջ 114), «չես երթար» (էջ 176)—չորրորդ տեսակ:

Ֆրիկի մոտ գերակշռում է երրորդ տեսակը՝ անորոշ դերբայի անփոփոխ ձևը օժանդակ բայի ժխտական ձևի մոտ:

15-րդ դարի նշանավոր հայ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան»¹ հայտնի աշխատութեան մեջ կա զորժածութեան չորս ձև՝

«Զէր ի շարժել» (էջ 40)—առաջին տեսակ:

«Զէր ապրել» (էջ 27), «չէր կարել նայիր» (էջ 29)—երրորդ տեսակ:

«Զի կենար» (էջ 17), «չի նմանիր» (էջ 22), «չի լինիր» (էջ 28), «չէր ձկիր» (էջ 29), «չէր լինիր» (էջ 29), «չի տեսուր» (էջ 45), «չի նստիր» (էջ 92), «չիս տեսուր» (էջ 245), «չի չորնար» (էջ 285), «չի ողջանար» (էջ 285), «չի գերծանիր» (էջ 343), «չի ձանաչվիր» (էջ 407)—չորրորդ տեսակ:

«Զի զարթի» (էջ 145), «չի լինի» (էջ 193)—հինգերորդ տեսակ:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու մոտ բացարձակ գերակշռություն ունի չորրորդ տեսակը՝ անորոշ դերբայը օժանդակ բայի ժխտական ձևի մոտ՝ և սոնանտը բոլոր սոնանտի փոխանցումով, որը և, կարծում ենք, պետք է ընդունել որպես հիմնական և կենտրոնական ձև միջին հայերենի ժխտական դերբայի:

Մենք չենք ժխտում, որ այսպիսի տարբերություններ կարող էին առաջանալ տարբեր գրչությունների հետևանքով. օրինակ, մի երկու օրինակով այդ ցույց տանք Ֆրիկի մոտ.

«Զի քննել (այստեղ՝ չի քննում) հպիսկոպոս, ոչ վարդապետ, ոչ քահանայ...

«Զի ասել (այստեղ՝ չի ասում) թէ պարտական է, կամ աղքատ է, կամ տղայ.

¹ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, առաջին տպագրություն, խմբ. Մտ. Մալխասյանց, Երևան, 1940 թ.:

«Զի խղճար յօտարականն թող թէ հաղար դառն կուլայ» (էջ 45), «Զի ասել» ձևը Բողոքյան թանգարանի № 21 ձեռագրում կա «չի ասեր» ձևով, իսկ «չի խղճար» ձևը Բրիտանական թանգարանի արևելյան բաժնի № 2622, Բողոքյան թանգարանի № 21, Ս. Ղաղարի մատենադարանի № 235 ձեռագրում «չի խղճալ» ձևով է, իսկ Նրուսաղեմի մատենադարանի № 1070 ձեռագրում՝ «չի. խղճա»։ Այս տարբերությունները,¹ սակայն, դուրս չեն դալիս ժխտական դերբայի ձևերի մեր կողմից վերելում արված դասավորության սահմաններից և մաղաչափ անդամ չեն ընդգրկում մեր այն թեզը, թե միջին հայերենում գոյություն ունի ժխտական դերբայ։

Մենք հարկ չենք համարում (և միտք էլ չունի) միջին հայերենով գրված մեր կողմից օգտագործված աղբյուրների մեջ գործածված ժխտական դերբայի բոլոր օրինակներն այստեղ բերել. բերված օրինակներն էլ միանգամայն բավարար են՝ ցույց տալու, որ միջին հայերենի լեզվակա մտածողության մեջ գոյություն ունի ժխտական դերբայի գաղափարը։ Այստեղ ժխտական դերբայը ծագում է անորոշ դերբայից, սակայն ձևի տեսակետից բազմազանություն ունենալով (հիմզ տեսակ), ձգտում է մի հիմնական ձևի՝ (չեմ) տատար, (չեմ) մոռանար, (չեմ) առնուր, (չի) տեսնուր, (չի) գերծանլւր, (չէր) լինիր, (չես) տեսնուր, (չեմ) տանք,² (չիր) սիրեր և այլն։

Ասացինք, որ միջին հայերենում ժխտական դերբայը ձևի կողմից բազմազանություն ունի. այդ բազմազանությունը մենք հրբեք էլ չենք ընդունում իբրև միջին հայերենի ժխտական դերբայի կայուն ձև, այդ մենք դիտում ենք որպես այդ դերբայի կազմավորման պրոցես, ձևավորման ընթացք, ուր պարզ նկատելի է հիմնական ձևի առաջացումը։

Այժմ գա՛նք արևմտահայ աշխարհաբարհին։ Այստեղ ևս կա ժխտական դերբայ, սակայն այս հատվածի (կամ ընդհանրապես հայոց լեզվի) ճերականները սրա վրա ուշադրություն չեն դարձրել և սա չեն ընդունել որպես առանձին դերբայ, թեև հիշա-

¹ Մրանք բերում ենք ըստ Ֆրեկի երկերի հրատարակիչների տված տեղեկությունների։

² «Են խոնարհման բայերի ժխտական դերբայի այս ձևերը (չեմ ասեր, չի սիրեր) հրբեք չպետք է չփոթել նույն բայերի վաղադատար դերբայի հետ. սրանք միայն ձևական նմանություն ունեն»։

տակում են բայի համապատասխան ժամանակների ժխտական ձևերը, որոնց կազմութունն ստանց ժխտական դերբայի պատկերացնելի է:

Արևմտահայ աշխարհաբար լեզվի մեծանուն քերական Արսեն Այտընյանը իր «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի» (1866, Վիեննա) հոչակովոր աշխատության մեջ դրում է՝ «Բայի մը բացասական ձևը կը շինուի՝ աներևութին ծայրի և դիրը ր-էի փոխելով. այսպէս. լսեր, սորվիր, կարդար, մոռնար:—Ձեմ ընք, չեմ ըսք, փոխուիր, կարդացուիր, մոռցուիր և այլն» (էջ 82):

Խոշոր լեզվաբան-քերականի այդ դիտողութունը շատ ճիշտ է, բայց ձևական է: Արևմտահայ աշխարհաբար լեզվով խոսող կամ գրող յուրաքանչյուր մարդ բայի ժխտական ձևը գործածելիս երբեք չի մտածում՝ վերցնել բայի անորոշ դերբայը և նրա «ծայրի» դիրը ր-էի փոխել, այլ նա հենց ուղղակի գործածում է: Իսկ եթե գործածում է, ուրեմն նրա լեզվական մտածողության մեջ կա ժխտական դերբայի գաղափարը: Այտընյանը օրեկսիփորեն արձանագրում է լեզվի մեջ գոյող իրողութիւնը, բայց նա ժխտական դերբայի հասկացողութիւնը չունի: Այնպես որ յուրաքանչյուր ընթերցող Այտընյանի գրքում կգտնի ժխտական դերբայով կազմած ձևեր, իսկ ժխտական դերբայի՝ որպէս ինքնուրույն դերբայի մասին՝ ոչ մի խոսք: Արևմտահայ աշխարհաբարի՝ Այտընյանից հետո եկող քերականները ընդհանուր առմամբ հետեւելով Այտընյանին, այս հարցում ես հեռուում են նրան և ժխտական դերբայի մասին ոչ մի խոսք չեն ասում:

Այս դերբայով արևմտահայ աշխարհաբարում կազմվում են բայի ներկա և անցյալի տնկատար ժամանակները, իսկ այս ժամանակները արևմտահայերենում գործածվում են նաև որպէս պայմանական եղանակի ժամանակներ, ուրեմն այսպիսով արևմտահայ աշխարհաբարում ևս ժխտական դերբայը հանդես է գալիս ժխտական բնույթի խոնարհման չորս ժամանակների կազմության մեջ:

«Սահմանական

ներկայ

Ձեմ լսք. Ձեմ սորվիր. Ձեմ կարդար. Ձեմ մոռնար.

Ձես լսք. Ձես սորվիր. Ձես կարդար. Ձես մոռնար.

Չի լսեր. **Չի** սորվիր. **Չի** կարդար. **Չի** մոռնար.
Չենք լսեր. **Չենք** սորվիր. **Չենք** կարդար. **Չենք** մոռնար.
Չէք լսեր. **Չէք** սորվիր. **Չէք** կարդար. **Չէք** մոռնար.
Չեն լսեր. **Չէք** սորվիր. **Չեն** կարդար. **Չեն** մոռնար.

Անկատար

Չէի լսեր. **Չէի** սորվեր. **Չէի** կարդար. **Չէի** մոռնար.
Չէիր լսեր. **Չէիր** սորվեր. **Չէիր** կարդար. **Չէիր** մոռնար.
Չէր լսեր. **Չէր** սորվեր. **Չէր** կարդար. **Չէր** մոռնար.
Չէինք լսեր. **Չէինք** սորվեր. **Չէինք** կարդար. **Չէինք** մոռնար.
Չէիք լսեր. **Չէիք** սորվեր. **Չէիք** կարդար. **Չէիք** մոռնար.
Չէին լսեր. **Չէին** սորվեր. **Չէին** կարդար. **Չէին** մոռնար.

(Քնն. քեր., էջ 83).

Արդեն ասացինք, որ սրանք արևմտահայ աշխարհաբարուս ծառայում են նաև որպես պայմանական հղանակի ժամանակներ:

Այս ժամանակներում հանդես եկող լսեր, սորվիր (անցյալում՝ սորվեր), կարդար, մոռնար ձևերը լսել, սորվիլ, կարդալ, մոռնալ բայերի ժխտական դերբայներն են, որոնք իբրև դերբայ չեն ճանաչվում քերականի կողմից:

Անհրաժեշտ ենք գտնում ժխտական՝ դերբայի գոյությունը ցույց տալ հենց կենդանի լեզվում.

Ներկա ժամանակի կազմության մեջ՝

«Պարապ տեղ երթալ գալեն չեմ ախորժիր» (Ձն., էջ 13):

«Ինչո՞ւ չեք անցնիր երբեմն մեր տանը առջևն»

(Ձն., էջ 37):

«Իր հմտության մեծությունը չոր ու ցամաք ապառաժի գանդվածին չի մտնիր բնավ» (Ձն., էջ 11):

«...Որք իրենց կոխած տեղը չեն մաշիր» (ՀՊԾ, էջ 26):

«Սեղանին վրա նյութե լավպարս եմ վառեր, ըսելու համար թե քեզ չեմ մոռնար, թե քեզ չեմ մոռցեր» (ՄՄ, էջ 107):

«Բնավ չեմ գարմամար...» (Ձն., էջ 56):

«Մինչդեռ դու չես սիրեր զիս...» (ՊԴՏ, էջ 27):

Անցյալի անկատար ժամանակի կազմության մեջ՝

«Գործերը գեշ չէին երթար» (Ձն., էջ 9):

«Բոլոր կիները չէին քաշեր զինքը...» (Ձն., էջ 13):

«Երբեք տաղավարի մը պարապ չէր քողուր մեկ»

(ԶՆ, էջ 67):

«Պարապ չէին քողուր զինքը խանութին մեջ...» (ԶՆ, էջ 213):

«Դործածութեան տեղ չէր գտներ...» (ԶՆ, էջ 213):

«Կը հասկնար թէ չէր հասկնար այս լեզուն» (ԶՆ, էջ 235):

«Զէի ճանցնար զինքը» (ԶՆ, էջ 246):

«...Զէի զիտեր ստորագրած թուղթս» (ԶՆ, էջ 249):

Ինչպէս տեսնում ենք, արևմտահայ աշխարհաբարում ժխտական դերբայն ունի կայուն ձև (միայն անցյալի անկատարում ի խոնարհիչը փոխվում է ե-ի)։ Այն ծագել է անորոշ դերբայից՝ և սոնանտը ը սոնանտի անցումով։ Այսպիսով, մենք կարող ենք խոսել արևմտահայ աշխարհաբարի ոչ միայն ժխտական դերբայի հասկացութեան մասին, այլև նրա ձևի մասին (երթար, քողուր, հասկնար, նմանիք, զարմանար, անցներ, ախարժիր, քաշեր, սիրեր)։ Ե խոնարհման բայերի ժխտական և վաղակատար դերբայները ձևով նման են, սակայն իմաստով բոլորովին տարբեր։ այդ տարբերությունը որոշակիորեն հանդես է գալիս կենդանի խոսքում։

Արդ՝ տեսնենք, թե ինչ պատկեր է ներկայացնում ժխտական դերբայը «Կը» ճյուղի բարբառներում։

Նշենք, որ մեզի տակ ունեցած փաստերից՝ «Կը» ճյուղի բարբառների ժխտական դերբայը ըստ նրա ձևի բաժանում ենք երեք տեսակի։ Առաջին տեսակը համընկնում է նույն բարբառի անորոշ դերբայի հետ։ ժխտական դերբայի այդպիսի ձև զըտնում ենք՝

Նոր-Նախիջևանի բարբառում.

«Արթըն պանը ան տէրէճէն հասիլ է վօր՝ ինքըս ինծի չիմ հաւատալ» (Ս. Մատ., էջ 9):

«...Բերանօղը չի աւիլ ամա՝ շմարքօղ, նայվացքօղ քուցուցունէ» (Ս. Մատ., էջ 22):

«Ծանտու կեցած քարին տակէն ճուր չի վագիլ» (Ս. Մատ., էջ 27):

«...Մէմալ էտէվըս տառնամ, ինչ տեսնում. աղլի մեր Մայ-տիրօսը պաղած պուզ կտրած կեցիլ է. աչքը փոսէն չի վերցուցուլ» (Ս. Մատ., էջ 2):

«...Զիս տեսնուլ՝ ինչ հալ իմ...» (Ս. Մատ., էջ 43):

«...Առիչ մէկուրթ հէչ չէի պաշարիլ տօղին վրայէն տիւզ կըրելու» (Ս. Մատ., էջ 15):

«...Անքօվըս չի տեսնէի ու ուրիշէն լսէինք՝ հէջ չէի հաւատալ» (Ու. Մաւ., էջ 3),

«...Իմ ու վարպետիս ձեռքը քօվէքօվ չի աընէիր ու աղէկ մը չի նայէիր՝ շատ ֆառդ պէքիմ չէիր կուտնուլ ալ» (Ու. Մաւ., էջ 17),

«...Ան պանին մէջը մաշինօվ չի մըղմըվի» (ԱճՂՆՆԲ, էջ 383),

Համշեմի բարբառում.

«...Խէլաց մօզիդ բ'օն մը ասիս նա, չին հալիդալ. օնդան սօրա էլ դանա բ'արիւղդ էլ չին առնուլ...» (ԱճՂԲ, էջ 195),

Նոր-Նախիջևանի և Համշենի բարբառների ընծայած այս օրինակները լավագույն տպացույց են այն բանի, որ ժխտական դերբայը ծագում է անորոշ դերբայից:

Նրկարդ տեսակում անորոշ դերբայի լ սոնանտը փոխարինվում է ը սոնանտով. ժխտական դերբայի այդպիսի ձև դոնում ենք՝

Խարբերդ-Նրգնկայի բարբառում.

«Ինչ գէնէ չէնէր՝ չի գըրմըր ադ փուշը հանէր» (ԱճՂԲ, էջ 170),

«...Սիրա մը չես կըմար շինէր» (ԱճՂԲ, էջ 172),

Շապիմ-Գարախիսարի բարբառում.

«...Ըսի քի. «Բէ՛օ՛ւէօս, լիջալ էրթանք քիչ մը խաղանք» — Չեմ իգար — ըսաց» (ԱճՂԲ, էջ 176),

«— Հըբը ինչ՞ա ադանգ. դ'իզնըդդ՝ գախէր էս ու հիդս ալ չէս խօրաքեր» (ԱճՂԲ, էջ 176),

«...Քանի մը օր յէդըը նմիս դիս բիդի դըգէ Սդամբօլ. ալ յա դը գէսնինք դիրար՝ յա չինք դեսնեք» (ԱճՂԲ, էջ 176),

«— Օղօրթմէն դըսէս դար՝

— Հըբը սուգմէ՞ն:

— Չիմ ավիար» (ԱճՂԲ, էջ 176),

«Մինչէվ հիմի հէջ ադանգ ձ'ան մը չիգար» (ԱճՂԲ, էջ 176),

Տրապիզոնի բարբառում.

«...Մէր Սէրքիս ադան փաքէթէն զադ բաշխա թիւթիւն չի բանեցունիր» (ԱճՂԲ, էջ 182),

Մալաթիայի բարբառում.

«Զէմ ուղիր՝ ջէբս թրէք, չիմ գարքըլիւր՝ ձոցս դվէք» (ԱձՀՔ, էջ 197),

«Իշուէն չի հասնիր, փալանը դը ձէձէ» (ԱձՀՔ, էջ 198),

Պալսի բարբառում.¹

«Հիչ ումմիշ չէի ընեք» (էջ 166),

«—Ես չեմ ուզեր. ան կ'ուզէ» (էջ 171),

«Կը փաթտես կը փաթտես, չը հասնիր» (էջ 178),

«Ախպարը ախպօրը միսը կ'ուտէ. օսկորը մէ քով չը նետեք» (էջ 180),

«Աշուայ փորելով փոր չի կիշտամար» (էջ 180),

«Ամմէն պանին ետվրուն կը սիրուի, մինակ օձինը չի սիրուիր» (էջ 180),

Արաբկիրի բարբառում.

«Ասձուձու իւրհաձը գէլը չուդեք»²—չի ուտի (ԱձՀՔ, էջ 217),

«Աշգը դէսաձը դիրուն խէր չեմեք» (ԱձՀՔ, էջ 218)—չի անի, նաե՛կ չի անում:

«Փըչաձ օջախը ջուր չուդեք» (ԱձՀՔ, էջ 218)—չի ուղի, նաե՛կ չի ուզում:

«Մայը փշէլօլ (մանր փշրելով) փօր չի գըշղամար» (ԱձՀՔ, էջ 218),

«Բազը ձուռ է, կօլտ դաթ գօ չի դար» (ԱձՀՔ, էջ 218),

«Թէք ինգիդին (ընկույզին) քար չին մեդեք» (ԱձՀՔ, էջ 218),

«Սօխին քարսը (քաղցրը) չիլար» (ԱձՀՔ, էջ 218),

Ակմա բարբառում.

«...Մդիդ չին ամեք գինէ գէրթան...» (ԱձՀՔ, էջ 224),

¹ Պալսի բարբառի այս օրինակները քաղում ենք Հր. Աճառյանի կողմից «Աղագդրական չանդէս»-ում (Կո. Թ., 1902, Թիֆլիս) հրատարակված Պալսի բարբառով զբի առնված նմուշներից, որոնք գրված են փոխաբոված տառադարձութեամբ:

² Դիտական տառադարձութեամբ դերբայի ե խոնարհիչը տրված է է -ով, որը նույնութեամբ ենք թողնում:

«...Ան մարթէն միս գամ իւրիշ բ'ան մ'առնէք, չէյին առնիր» (ԱճձԲ, էջ 224),

«...Ձին զրնար ձախէր, ալ չին առնիր» (ԱճձԲ, էջ 224),

Սերաստիայի բարբառում.

«...Գըսէ, բառաւը չավղըմար» (ԱճձԲ, էջ 228),

«...Ձէիւր ավղըմար գօր, գըսէ» (ԱճձԲ, էջ 229),

«Թաքավէօրը հասգընա գը օր աս դղան է, հէղ մը մօրուքը ձ'առքը գ'առնէ, գ'ըլօխը գը փարդէ, ձ'ան չի հանիր» (ԱճձԲ, էջ 231),

Եվդոկիայի բարբառում.

«Մարթը հավուն աղվուրգութանը գը հավասի, մըղքէն գըսէ քի՛ յէս աս իրինգուն դուն հաց չէմ դանիր, թէք աս իրինգուն անօթի գը գէնանք, իլլէ սի հալը գառնիմ» (ԱճձԲ, էջ 234),

«էղէլ բարին աչք չի հանիր» (ԱճձԲ, էջ 238),

Նիկոմիդիայի բարբառում.

«Օղուլ, էրաղով կարօտ չառնուիր, էրկիրմով ալ մուրաղ չառնուիր» (ԱճձԲ, էջ 247),

Բաղեշի եմբարարառում.

«Ես եմ խօր անվան մօտէն չեմ ամչնար օր դու ձի էդ խօսք կասիս» (ԱճձԲ, էջ 131),

Նրքարդ տեսակում անորոշ դերբայի վերջին բաղաձայնը (լ) դուրս է ընկնում. Ժխտական դերբայն այդպես է՝

Կարնո բարբառում.

«...Ինչքան կանչէ, ճըվա կը՝ չի դուս գ'ա» (ԱճձԲ, էջ 113),

«Ահ կուտա՛ չի Բլլի, խօստոււմ կ'էնէ՛ չի Բլլի (ԱճձԲ, էջ 113),

«...Գանչէի կը ինչի՛ չէիւր գա» (ԱճձԲ, էջ 113),

Մշո բարբառում.

«—Աբ'օ՛, քո ճոչ կուռք շատ զօրավօր կուռք է, գ'իշէր լէ չըր քողմէ, օր մենք ընտեղ սըթըրվենք» (ԱճձԲ, էջ 122),

«...Ես լէ, դու գինաս օր՝ ջղարա չըմ քաշի» (ԱճձԲ, էջ 123—124),

Նույն ձևով էլ՝ այս բարբառին պատկանող Մարտունու շրջանի Ձորագեղ, Ծակքար, Ն. Ադյաման, Ձոյաքար, Վերին-Գյողալդարա գյուղերի խոսվածքներում՝

«Հայէրուն փարա տըվէր է, մզի չի իտա» (ԱձՀԲ, էջ 135) — Ձորագեղ:

«Հիմի չինք կառնա մըր տղէկներ պահինք» (ԱձՀԲ, էջ 136) — Ծակքար:

«Էլ մկա չըմ կառնա բ'անի գ'ործի էղնի» (ԱձՀԲ, էջ 136) — Ն. Ադյաման:

«Տօ չըմ գ'իմա ինչ պատմեմ» (ԱձՀԲ, էջ 138) — Ձոյաքար:

«...Ձընք երթա սար բէր. չընք կառնա, հեռուն ա ճամբախ» (ԱձՀԲ, էջ 139) — Վերին-Գյողալդարա:

Վանի բարբառում.

«Խէրտ ու մէրտ խալիվորցիր են. յէս ինոնց դարդն չեմ կանա քյաշե» (ԱձՀԲ, էջ 152):

«Մկա կիւլամ, օր իրեք խետ կիւլամ. բա չեմ իլա» (ԱձՀԲ, էջ 153):

«Էն վախտ կանիծի. իմ լեզուն չորնէր. մկա չեմ անիծե, յախու չեմ անիծե» (ԱձՀԲ, էջ 154) — Դիաղիւնի ենթաբարբառ:

Այսպիսի ձևեր գտնում ենք նաև «Սասնա Մռեր»-ում տեղավորված Մոկաց, Շատախի, Գավաշի ենթաբարբառներով գրի առնված տեքստերում:

Մոկաց ենթաբարբառ.

«— Իմ էրեխեն տար խետդ.

Մարամելիք կասի. — Էս չեմ տանի» (ՄԾ, I, էջ 10):

Մարամելիք ասաց. — Դարի նստի,

Ասաց. — Ես չեմ մտի, կռիվ անենք» (ՄԾ, I, էջ 28):

Շատախի ենթաբարբառ.

«... Խող եմ, խող չըմ դառնա» (ՄԾ, I, էջ 677):

«... Դու ընձի չըս մանչեմ» (ՄԾ, I, էջ 689):

«... Մհեր ձի խասավ. էլ չըմ վախեմ» (ՄԾ, I, էջ 695):

Գավաշի ենթաբարբառ.

«Սանասար ասաց. — Պա մ'չըմ ուզի» (ՄԾ, I, էջ 844):

«— Ախպեր, Էս չըմ գա'նի քե...» (ՄԾ, I, էջ 850):

Այս ճյուղի մնացած բարբառներով համապատասխան բնագրեր (մանավանդ դիտական տառադարձությամբ) ձեռքի տակ չունենալով, նրանց մասին լռում ենք:

Ինչպես տեսնում ենք՝ այս 15 բարբառներում (և մի քանի հնթարբառներում) ևս կա ժխտական գերբայ, որը միայն երկու բարբառում առանձին ձև չի ստացել՝ Նոր-Նախիջևանի և Համլենի բարբառներում, ժխտական գերբայի ձևը համընկնում է անորոշ գերբայի հետ: Բայց այստեղ ևս նկատում ենք ժխտական գերբայի համար անորոշ գերբայի տարբերացման տեղ-գինյ-օրինակ, Նոր-Նախիջևանի բարբառում տեղ-տեղ հանդիպում են ր սոնանաով ձևեր՝ «Մամա-խօմ, վայկիրին, տեղ չէր կալովար նասելու սիրտին խանտումէն» (Ու. Մատ., էջ 12): «... Ես չեմ հաւատար ավեր...» (Ու. Մատ., էջ 13): «... Աս եւրամաղը ինծի չի հալծիր» (Ու. Մատ., էջ 22): Նոր-Նախիջևանի բարբառի այս ձևերը նկատի ունենալով այդ բարբառի ժխտական գերբայի սովորական տեսակին ղուզահեռ՝ այլևս ոչ մի կասկած չի մնում այն բանի համար, որ ժխտական գերբայը ծագում է անորոշ գերբայից:

Մնացած բարբառներն այդ գերբայի համար ունեն հատուկ ձև՝ ա) անորոշ գերբայի վերջին լ՝ սոնանաը և սոնանաի անցումով՝ Խարերդ-Երզնկայի, Շապին-Գարահիսարի, Տրապիզոնի, Մալաթիայի, Պոլսի, Արաբկիրի, Ակնա, Սեբաստիայի, Եվդոկիայի, Նիկոմիդիայի բարբառներում և Բալեշի հնթարբառում: Բ) անորոշ գերբայի լ սոնանաի անկումով՝ Կարնո, Մշո, Վանի բարբառներում և վերջինիս մեջ մտնող Մոկաց, Շատախի, Գավաշի հնթարբառներում:

«Կը» ճյուղի բարբառներում ժխտական գերբայը հանդես է գալիս բայի սահմանական հղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակների կազմության մեջ՝ ժխտական խոնարհման դեպքում, իսկ քանի որ այս բարբառներում բայի պայմանական հղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակների համար առանձին ձևեր չկան, այլ դրանց համար դարձյալ գործածվում են սահմանական հղանակի ներկան (պայմանականի ապառնի ժամանակի համար) և անցյալի անկատարը (անցյալի ապառնու համար), ուստի նրանց ժխտական ձևերը ևս՝ իրենց կազմում ժխտական գերբայ ունենալով հանդերձ՝ կարող են փոխարինել հիշյալ ժամանակների ժխտական ձևերին: Այս բանը մենք տեսանք միջին հայերենում և արևմտահայ աշխարհաբարում:

Ժխտական դերբայը հայերեն «Ս» ճյուղի բարբառներում ունի հետևյալ պատկերը.

Արթվիմի բարբառում.

«Հինգ տարի հալա փարա չէմ տա,—ասով բազազ Արաէմը պայման կապէլումը» (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 46).

«—Ձէ, տանուտէր ջան, աս չի գողնա» (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 46): «Էդ դօդօն ինչուի 14 տ. չդառնա, նման պսակ չի հասնի» (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 49):

Այս բարբառում անորոշ դերբայի լ սոնանաը ժխտական դերբայում դուրս է ընկնում, և խոնարհման բայերի խոնարհիչը դառնում է ի՝ տալ>տա, գողնալ>գողնա, հասնել>հասնի (արդի արևելահայ աշխարհաբարի նման):

Շաղախի բարբառում.

Այս բարբառով գրի առնված տեքստը (միակն է)՝ մի էջից քիչ ավելի, պարունակում է ժխտական դերբայի մի օրինակ՝ «—Ձէ, խազային ջան, թէս տի պըէնէրը արիլ չի...»—չի անի (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 58).

Եթե դատենք այս օրինակից, ապա պիտի ասենք, որ այս բարբառում անորոշ դերբայը ժխտական դերբայի համար դեռ առանձին ձև չի ստացել:

Կարմեաքի բարբառում.

Այս բարբառում ժխտական դերբայը ձևով հեռացած է անորոշ դերբայից՝ անորոշ դերբայի վերջի լ սոնանաը դուրս է ընկած՝ կյանդիլ>կյանդի, նէլ>նե, մընալ>մընա, դուլ>գու (տես ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 70):

Կարճեանի բարբառում այս դերբայը հանդես է գալիս ըդ- ձական-պայմանական, ինչպես նաև հարկադրական եղանակների ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակների ժխտական ձևերի մեջ (տես ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 70—71):

Մեղրու բարբառում.

Այս բարբառի ժխտական դերբայը ձևով նույնանում է Կարճեանի բարբառի ժխտական դերբային, այսինքն այստեղ էլ ժխտական դերբայը նույն անորոշ դերբայն է լ սոնանաի անկումով՝ կարդիլ>կարդի, մնալ>մնա, բայց այստեղ այդ դեր-

բայը հաբկադրական հղանակի ժամանակները կազմության մեջ հանդես չի գալիս:

Հաղթարթի բարբառում.

Այստեղ էլ դեռ անորոշ և ժխտական դերբայների տարբերացում չկա, ժխտականի դերում հանդես է գալիս անորոշ դերբայը՝ «Հէն(տ) տարէ հննն փող չըմ տալ»—չեմ տա (ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 126):

Ուրմիայի բարբառում.

Այստեղ ժխտականը մեղ ներկայանում է անորոշ դերբայի և սոնանտի անկումով, և ե խոնարհման բայերի խոնարհիչն այս դերբայում փոխվում է ի-ի, ինչպես արդի արեհլահայ աշխարհաբարում՝ (չեմ) կլիրի, (չեմ) կյանքա (տես ԱՂ, ՀԲՄՆՃ, ՊՀԳԱ, XI, էջ 133):

«Քյաննի վուէր մե մարթ մե պան սիրաց,

Քշեր ցերեկյ քյունը չի տանի» («Քյոռ-օղլի», էջ 44):

«Ամսա լինչ էլ վուէր կանես-չես ամի,

Խիխճո, ինսաֆա ծեռանց չես թողնի» («Քյոռ-օղլի», էջ 60):

«... Մի վնխեցի, չեմ սպանի...» («Քյոռ-օղլի», էջ 111):

«... էտ պանը էտես չի մըմա» («Քյոռ-օղլի», էջ 112):

Այսպիսով, «Ս» ճյուղի բարբառներում ևս ժխտական դերբայը գոյանում է անորոշ դերբայից, ըստ որում Արթվինի, Գարճեանի, Մեղրու և Ուրմիայի բարբառներում այդ դերբայը ձևով հեռացել է անորոշ դերբայից, իսկ Շաղախի և Հաղբութի բարբառներում ժխտական դերբայի դերը կատարում է անորոշ դերբայը՝ առանց որևէ փոփոխության:

«Ս» ճյուղի բարբառների հետազոտող ընկ. Ա. Ղարիբյանը հիշատակում է այս դերբայի մասին (իր մոտ՝ «ըղձական դերբայ» իսկ Մեղրու բարբառի համար՝ «ըղձական-պայմանական դերբայ»):

«Լ» ճյուղի բարբառներում նույնպես կա ժխտական դերբայ: Թե Մարաղայի և Թե Խոյի բարբառներում ձևով տարբերվում է անորոշից (լ-ի անկում):

Մարաղայի բարբառում.

«... էթայի ննրն ուղիյի, յա կտան, յա չին տա» (ԱՃԲՄԲ, էջ 321):

«... Կտաս՝ տու, չիս տա՝ մի տու» (ԱՃԲՄԲ, էջ 322):

«... էլ, վիզս էլ կռին, յիս չիմ խաղա» (ԱճԳՄԲ, էջ 357),

«... Խէրն մնացած ըլէր՝ սկա էտէս չէր ըլը. յիս էլ էտ կնդն փիքիւր չեմ էր անի, չիմ էր գուրցա» (ԱճԳՄԲ, էջ 364),

«... Զիմ քողնը:

— Զիս քողնը՝ մի թող» (ԱճԳՄԲ, էջ 368),

«... Մինքջ էլ անող յա կինի չինքջ էր խըմը» (ԱճԳՄԲ, էջ 370):

Խոյի բարբառում.

«— Այ մառթ, տիւ գինաս որ խէտ ախչիգյա ճոչացավ, մառթի էթալու խասավ. տունս չի սրփի, չի ավըլի, աման-չամանս չի լվա, տուռվէրքյա կեխտոտ կը թօղնի, շատ էլ որ խետը իյնես, դաստէ կգարկի կը կոտոտի...» (ԱճԶԲ, էջ 289): «... էտէնց չեն անի...» (ԱճԶԲ, էջ 289): «... Որ վիզս կռէք՝ ճոկ մառթու ախչիկ չեմ անի համ» (ԱճԶԲ, էջ 289): «... Կուզէք էն ի, չէք ուզի՝ կլեմ կլոխ կվերցեմ՝ անէն կեթամ...» (ԱճԶԲ, էջ 290):

Օրինակները՝ վկայում են, որ հայերենի «է» ճյուղի բարբառներում ժխտական դերբայում լ սոնանտի անկումից հետո ա խոնարհիչը պահպանվում է, իսկ ե խոնարհիչը փոխվում է ի-ի: Մարադայի բարբառում այս ի ձայնավորն էլ վերածվում է Ը-ի՝ (չեմ) քողնը, (չես) քողնը, (չէր) ըլը և այլն: «է» ճյուղի այս երկու բարբառում ժխտական դերբայը երկան է գալիս միայն պայմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակների ժխտական ձևերում:

Գալով «Ում» ճյուղի բարբառներին, պիտի ասենք, որ այստեղ էլ ժխտական դերբայը ծագում է անորոշ դերբայից և հանդես է գալիս բայի ժխտական բնույթի խոնարհման մեջ, այն էլ սլայմանական եղանակի երկու ժամանակներում: «Ում» ճյուղի բարբառներից միայն Թբիլիսիի և Արարատյան բարբառներում է, որ անորոշ դերբայը ժխտական դերբայի դեր կատարելով, ձևի տեսակետից փոփոխություն է կրել, Թբիլիսիի բարբառում՝ լ սոնանտի անկում բառավերջում:

«Ինչու նրա գալը դիփ մազեր վուր չըլի, էլ թամամ գինը չի տա» (ԳԱ, էջ 93):

«Խալիը վուր խելք ունենա էս անց էլ բան ու գուրձ չի ունեցա» (ԳՄ, էջ 98):

«Տաքանալով բան չի դառնա ախար» (ԳՄ, էջ 99): «էտու

համա է էլ դարդ չէի տնի, ձեզ պես կուպեծներու հղնեն չէի
մեզմի» (ԳՍ, էջ 108): «... Վուրդի օր ըլի հենց էս սահաթիս
հվեա ճարի, թե չէ էլ հոքսով ու մարմնով ինձեմէն չիս պրծնի...»
(ԳՍ, էջ 116): «Ուհ, քիմէն խոս չիմ պրծնի...» (ԳՍ, էջ 122):

Արարատյան բարբառում այդ փոփոխությունը հետևյալ
պատկերն ունի. նախ՝ անորոշ դերբայը ոչ մի հնչյուն չի կորց-
նում, բայց ունենում ներքին հնչյունափոխություն՝ և խոնարհ-
ման բայերի և խոնարհիչը ժխտականում փոխվում է ի ձայնա-
վորի. հայտնի է, որ այս բարբառը ունի 3 խոնարհում՝ «էլ»
(հլ), «իլ», «ալ»¹, այս բարբառի անորոշ դերբայն ունի էլ (հլ)
-իլ, -ալ մասնիկները, իսկ ժխտական դերբայում արդեն էլ
(հլ) չկա, այլ դրա փոխարեն կա -իլ, և խոնարհիչն անցնում է
ի-ի, իսկ մնացած խոնարհիչները (ի, ա) մնում են անփոփոխ.
օրինակներ՝

«Ջուրը որ քցիլ կընկնի. կրակը քցիլ՝ երեսը հզ չէր
դարձնի» (ԽԱԲ, I, էջ 116)։—դարձնել—դարձնիլ։

«Աղասին քարիցը կկարծեր, նրանից չէր կարծիլ էս բանը»
(ԽԱԲ, I, էջ 126)։—կարծել—կարծիլ։

«... էզպես հո չեն խփիլ...» (ԽԱԲ, I, էջ 126)։—խփել—խփիլ։

«... Ես քո արինը էզպես էժան չեմ ծախիլ...» (ԽԱԲ, I,
էջ 125)։—ծախել—ծախիլ։

«Հայոց ազգի կարոտ տչքը վաղուց էլ արտասունք չի տեսնիլ,
իրան հայրենիքը կտեսնի...» (ԽԱԲ, I, էջ 205)։—տեսնել—տեսնիլ։
Ի և ա խոնարհիչները անփոփոխ են մնում՝

«Սեւավ ըլեր՝ մեզ տանիլ չէր» (ԽԱԲ, I, էջ 122)։

«... Ձեռ պրծնիլ չես, թնչ ես մտածում...» (ԽԱԲ, I, էջ 126)։

«... Բայց ես չեմ տալ...» (ԽԱԲ, I, էջ 125)։

«... Ճամփու ընկան. ամա էնպես ճամփով, էնպես տեղով՝
որ ղուշը չէր իմամալ» (ԽԱԲ, I, էջ 194)։

Փոփոխության մյուս տեսակը հայերենի շատ բարբառների
համար ընդհանուր բնույթ կրող փոփոխությունն է՝ և սոնանտի
անկում և և խոնարհիչի անցում ի խոնարհիչի. սա նկատելի է
Արարատյան բարբառի մի շարք խոսվածքներում.

«... Ծիա ա, հօ չէզ չի ուտի» (ԱՂՀՀԲ, էջ 176)։—ուտել-
ուտիլ-ուտի (Փարպիի խոսվածք)։ Իշքան էլ վազնեմ, չեմ հասնի
(Սեանի շրջ. Շահրիզ դյուղի խոսվածք)։—հասնել—հասնիլ—հասնի։

¹ Տես պրոֆ. դր. Ա. Ղաբիբյան, Համառոտություն հայ բարբառադե-
տության, Երևան, 1941 թ., էջ 173։

Մական սա մի նորութիւնն չէ հայերենի համար. սա հատուկ է և շատ բարբառների, ենթաբարբառների ու խոսվածքների և արդի արեւեյանայ աշխարհաբարին:

«Ոււմ» ճյուղին պատկանող մյուս բարբառներում ժխտական դերբայի գործառնութիւնն ունեցող անորոշ դերբայը ձևի կողմից փոփոխութիւնն չի կրում:

Օրինակ՝ Ագռւյիսի բարբառում՝ «Ախպար ախպուր մայսը օտի ալ, ուակուռը դին չի ձգիլ» (ՄԱԲ, II, էջ 13): «Էշը թկելաւ ջերի չի դաննիլ» (ՄԱԲ, II, էջ 14): «Մանակ ձերքը ծօփ չի տօլ» (ՄԱԲ, II, էջ 15): «Էշը յիրան տօպրակին զոտօլ չի» (ՄԱԲ, II, էջ 14): «Մոյն ձմրքաւ անրկու ծմրանուկ բոնվիլ չի» (ՄԱԲ, II, էջ 15): Զուգայի բարբառում՝ «Յեթէ ուխտ էլ վէր ընգնի՝ մին սահաթում կլրեն ու իդ ու թօդն չի արեվալ» (ԱՃՆՁ, էջ 319): «Աշխարը ըտենց չի մնալ» (ԱՃՆՁ, 332):

Արեւեյանայ աշխարհաբար լեզվում ժխտական դերբայն այնպիսի ուղի է անցել, ինչպես Արարատյան բարբառում: Նախասովետական շրջանում սլաւոնական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակների ժխտական ձևերի մեջ հանդես եկող անորոշ դերբայը, որը հետագայում ժխտական դերբայ դարձավ, միայն փոփոխվում էր և խոնարհման բայերում (հիշենք Արարատյան բարբառը), ուր և խոնարհիչը փոխվում էր ի-ի. «... Զանները չեն խնայիլ ինձ համար...» (Պա, I, էջ 11) — խնայել — խնայիլ: «Դժբախտաբար անեծքը չի վերադարձնիլ մեր կորուստը» (Մուր., I, էջ 148) — վերադարձնել — վերադարձնիլ, «Բայց մենք էլ Սեանից չէինք պահանջիլ՝ այն, ինչ որ տվա՛վ, չէնետիկը...» (Մուր., I, էջ 151—152) — պահանջել, — պահանջիլ:

Մյուս խոնարհիչները (ի, ա) անփոփոխ են մնում՝ «—բայց ախար առանց տալու էլ չի լինիլ» (Մուր., I, էջ 135) — լինիլ — լինիլ: «Զեմ խոսիլ քեզ հետ...» (ՀԹ, էջ 327): — խոսիլ || խոսիլ: «Սա, իհարկե, չէր ունենալ ս. Ղազարի առավելութիւնները...» (Մուր., I, էջ 151) — ունենալ || ունենալ: «... Թե նա գնաց, էլ հտ չի գալ...» (ՀԹ, էջ 50) — գալ || գալ:

Հետագայում տեղի է ունենում լ սոնանտի անկում: Պետք է ասել, որ այս երևույթը լայն տարածում ստացավ և դարձավ տիրապետողը, բայց այդ անցյալում էլ կար, օրինակ, Հովհաննես Թումանյանի մոտ գտնում ենք նաև առանց լ սոնանտի ձևեր՝ «... Նա ձեզ էնքան շատ է սիրում...»

Նա չի բոզնիլ ձեզ սոված...» (ՀԹ, էջ 32) — փոխ.՝ չի թողնիլ:

Թիկ սովետական էտապում արևելահայ աշխարհաբարի ի խոնարհման բայերը ձուլվեցին և խոնարհման բայերի հետ, սակայն ժխտական դերբայում ոչ միայն ի խոնարհման բայերի ի խոնարհիչը պահպանվեց, այլև և խոնարհման բայերի և>ի փոխանցումը պահպանվեց. սա էլ մի նպաստ էր նոր դերբայի առաջացման՝ (չեմ, չես, չի, չէի, չէիր, չէր, չենք, չեք, չեն, չենք, չէիք, չէին) գրի, կորդա:

Այսպիսով՝ հետադոտությունները ցույց են տալիս, որ օրինաչափորեն և մասնիկով կազմվող հայերեն համարվող կամ հայերենի մեջ մտնող լեզվասիստեմների բայի ժամանակների ժրստակամ բնույթի խոնարհման մեջ հանդես է գալիս խոնարհվող բայը բոլոր դեմքերում միևնույն ձևով, առանց մոր վերջավորությունների ստանալու, հենց դա էլ ժխտական դերբայն է, որը ծագում է անորոշ դերբայից՝ մեծ մասամբ տարբերվելով նրանից կամ տեղ-տեղ էլ նույնը մնալով:

Սովետահայ քերականագիտությունն այդ դերբայը որոշում է այսպես՝

«Ըզմակամ դերբայը ցույց է տալիս մի կատարելիք գործողության կամ եղելության գաղափար, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով»¹

Սա ասված է արևելահայ աշխարհաբարի սովետական էտապի համար և ճիշտ է ասված. իսկ եթե նկատի ունենանք ամբողջ հայերենը, ապա պիտի այս որոշումը որոշ չափով փոփոխենք: Ժխտական դերբայը «իլ» ճյուղի բարբառներում, միջին հայերենում և արևմտահայ աշխարհաբարում օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ կազմում է նաև ներկա ու անցյալի անկատար ժամանակներ, ուստի այդ դերբայը միայն կատարելիք գործողության դադափար ցույց չի տալիս, այլ նաև՝ կատարվող գործողության կամ եղելության դադափար, կրկնում ենք՝ եթե նկատի ունենանք ամբողջ հայերենը: Ուրեմն՝ ամբողջ հայերենի համար կունենանք ժխտական դերբայի այսպիսի որոշում՝

Ժխտակամ դերբայը ցույց է տալիս մի գործողության կամ եղելության գաղափար, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով:

Ժխտական դերբայի՝ անորոշ դերբայից առաջանալը ընդհանուր երևույթ է հայերենի համար. դրա համար փաստեր կան

¹ Տե՛ս Ա. Ղաբրիյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք 5-րդ վերամշակված հրատարակություն, Երևան, 1941 թ., էջ 188:

դուլական վաղ ժամանակվանից՝ «Եւ ասէ արքա(յ)ն Բաբելոնոց» Երդմեհեցուցանի զքեզ ի խաչ որ ի Վարագ է, չէ՞ս զիս նա-
նաչել» (=ինձ չի՞ս ճանաչում): Եւ ասէ Դերեհնն. «Գիտէ աստու-
ած ու իմ սուրբ նշանն, որ չեմ նանաչել (=չեմ ճանաչում) թէ
դու ով ես» (ՇԲ, էջ 46):

«... Թէ չէր լեալ սայ՝ չէի ապրիլ» (—չէի ազատվի) (ՇԲ,
էջ 46):

«Իմ տանս տէր էմ ու իմ կամացս, զոր սիրեմ զայն առ-
նեմ, թէ չէս հանիլ (—չեմ հավանում, ախորժում)՝ ուղարկէ ու
առ զքոյրն քո» (ՇԲ, էջ 66—67):

«Զիս նանաչել», «չեմ նանաչել», «չէի ապրիլ», «չեմ հանիլ»
ձևերը «կը» մասնիկով կազմվող ժամանակների ժխտական ձևեր
են, որոնցից երեքը ներկա ժամանակն են ցույց տալիս, իսկ
մեկը՝ «չէի ապրիլ»՝ սլայմանական եղանակի անցյալի ապառնի:
Թեև հեղինակը առիթ չի ունեցել սահմանականի անցյալի ան-
կատար և սլայմանականի ապառնի ժամանակներով այդպիսի
ձևեր գործածելու, բայց գործածած օրինակներն էլ հաստատ
ցույց են տալիս, որ հեղինակը պետք է որ իմացած լինի «կը»,
ճյուղի որևէ բարբառ, որովհետև, ինչպես նշել ենք, ժխտական
դերբայը ներկա ժամանակ կազմում է միայն «կը» ճյուղի բար-
բառներում կամ առհասարակ այնտեղ, ուր ներկան կազմվում է
«կը» մասնիկով: Սրանում չենք կոսվածում՝ մանավանդ որ այդ
հեղինակի մոտ գտնում ենք «կը» մասնիկով կազմվող բայի ժա-
մանակների գործածության փաստեր:

Եթե ընդունենք, որ Շապուհ Բագրատունուն վերագրվող
«Պատմութիւն»-ը 10-րդ դարի գործ է, ապա կարող ենք ասել,
որ ժխտական դերբայի՝ անորոշ դերբայից առաջանալը նոր երե-
վույթ չէ հայերենում:

Օգտագործած աղբյուրների համառոտագրութունները

ԱՅԳՍ—պրոֆ. Դր. Մ. Աբեղյան, Գոռանական ժողովրդա-
կան տաղեր, Երևան 1940 թիւ: ԱԲԺ—Ամիրդովլաթ Ամասիացի,
Օգուտ բժշկութեան, խմբ. Ստ. Մալխասյանց, Երևան 1940 թ.:
ԱՂ. ՀԲՄՆԺ, ՊՀԳԱ—Ա. Ղարիբյան, Հայերեն բարբառների մի
նոր ճյուղ, Պետական Համալսարանի «Գիտական աշխատություն-
ներ» հտ. 11, Երևան 1939 թ.:

ԱՃՀԲ—Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտութիւն-ուրուագիծ
և դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քար-

աւգոստ) — Էմիլյան աղագրական ժողովածու, հտ. Ը, Մոսկվա-
 նոր-Նախիջևան, 1911 թ.: ԱՃՆԶ — Հ. Աճառյան, Քննություն
 նոր-Ջուղայի բարբառի, Երևան, 1940 թ.: ԱՃԲՄԲ — Հ. Աճառե-
 ան, Քննութիւն Մարաղայի բարբառի, Երևան, 1925—30 թ.թ.:
 ԱՃՔՆՆԲ — Հ. Աճառեան, Քննութիւն նոր-Նախիջևանի (Խրիմի)
 բարբառի, Երևան, 1925 թ.: ԳՍ — Գ. Սունդուկյան, Ընտիր եր-
 կեր, Երևան, 1938 թ.: ԶՆ — Դ. Զօհրապ, Նովելներ, Երևան
 1941 թ.: Իս. — Այ. Իսահակյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1940 թ.:
 ԽԱԲ. — Խ. Աբովյան, Ընտիր երկեր, հատոր 1-ին, Երևան,
 1939 թ.: ՀԹ — Հովհաննէս Թումանյան, Երկեր (միահատորյակ),
 Երևան, 1938 թ.: ՀՊԾ — Հ. Պալոնյան, Ծիծաղ (Երկերի լիակա-
 տար ժողովածու, հատոր 5-րդ, Երևան, 1935 թ.): ՄՀԱԳ — Մ.
 Մկրյան, 13—16-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն,
 Երևան, 1938 թ.: ՄՄ — Միսաք Մեծարենց, Երկերի լիակատար
 ժողովածու, Երևան, 1934 թ.: Մուր — Մուրացան, Ընտիր երկեր,
 հտ. 1-ին, Երևան, 1935 թ.: ՄՋՄ — Մխիթարայ բժշկագետի Հե-
 րացոյ Զերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832 թ.: МСПВ —
 Марр, Н. Я., Сборник притч Вардана, часть II, С. Петер-
 бург, 1894 г. ՇԲ — Պատմութիւն Շապհոյ Բաղրատունւոյ, ի
 լոյսածին Գ. Տեր-Մկրտչեան և Մեսոբ Եպիսկոպոս, Էջմիածին,
 1921 թ.: ՊԴՏ — Պարոտ Դուրյան, Տաղեր, Երևան, 1932 թ.իվ:
 Ս. Մատ. — Материалы для изучения армянских наречий,
 выпуск I, говор Нахичеванский, издал К. Патканов, Санкт-
 петербург, 1875 г. ՊԱ — Պերճ Պառչյան, Երկեր, հտ. 1-ին,
 Երևան, 1939 թ.: ՍԱԲ — Սարգիս Սարգսիսեանց, Աղուլիցոյ բար-
 բառը (գոկերի լեզուն), մասնա, Բ, Մոսկվա, 1883 թ.: ՍԳ —
 Սասմա ծոեր, հտ. 1-ին, ընդհանուր խմբադրությամբ պրոֆ.
 դր. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1936 թ.իվ: ՎՏ — Վահան Տերյան,
 Բանաստեղծությունների լիակատար ժողովածու, Երևան, 1940 թ.:
 ՅՐԲ — Յրիկ, Բանաստեղծություններ, կաղմեցին Մ. Մկրյան և
 Ե. Թորոսյան, Երևան, 1941 թ.: